ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین: فرهنگ واژگان قرآن و حدیث

باقر قربانی زرّین*

چکیده: سیّد عبدالله شبّر از دانشمندان شیعهٔ نجف و صاحب تألیفات و آثار گرانبهایی بالغ بر ۷۴ عنوان در بیش از یکصد مجلّد است. تفسیر مفصّل و مختصر او بر قرآن کریم و دو شرح وی بر نهج البلاغه مشهور است. از آثار چاپ نشدهٔ مرحوم شبّر، فرهنگ واژگانی قرآن و حدیث با عنوان «ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین» است که بر اساس آخرین حرف اصلی کلمه، تنظیم و الفبایی شده است. در این مقاله، ویژگیهای این کتاب به ویژه در مقایسه با کتاب مجمع البحرین طریحی، بررسی شده است.

کلید واژه‌ها: شبّر، سیّدعبدالله / ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین / مجمع البحرین طریحی / واژه‌نامه‌های قرآن /واژه‌نامه‌های حدیث.

مقدّمه

سیّد عبدالله حسینی کاظمی، مشهور به شبّر، از بزرگ‌ترین عالمان و نویسندگان شیعه در نیمهٔ نخست سدهٔ سیزدهم هجری بود. وی در ۱۱۸۸ ق. در نجف اشرف

---

*. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

زاده شد.[1] آل شبّر از خاندانهای اصیل شیعه در عـراق‌انـد. (بـرای تـفصیل نک: مـقدّمهٔ سیّدعلی شبّر بر کتاب مصابیح الأنوار في حلّ مشکلات الأخبار. (۷: ج ۱، ص ب و ج) نَسب وی به حسن افطس، فرزند علی اصغر، فرزند امام زین العابدین علیه السلام می‌رسد. (نک: سخن سیّد محمّد صادق بحرالعلوم در: ۱۵: ج ۲، ص ۲، پاورقی) پدر وی سیّد محمّدرضا شبّر نیز در زمرهٔ عالمان بود. شیخ عبدالنبی کاظمی (م ۱۲۵۶ ق) ـ که نزد سیّد عبدالله شبّر و پدرش سیّد محمّدرضا درس خوانده بود ـ هر دو را با الفاظ «ثقتان عینان مجتهدان فاضلان، فقیهان ورعان حازا الخصال الحمیدة» ستوده است. (۱۵: ج ۲، ص ۹) سیّد عبدالله شبّر به همراه پدرش به کاظمین هجرت کرد و نزد پدرش سیّد محسن اعـرجـی صـاحب کتاب «المحصول»، شیخ جعفر کاشف الغطاء، سیّدعلی صاحب «ریاض»، شـیخ احسائی، محقّق قمی صاحب «قوانین»، میرزا محمّدمهدی شهرستانی و دیگران، به تحصیل شاخه‌های گوناگون علوم پرداخت (۱۰: ج ۲، قسم۲، ص ۷۷۷؛ ۱۳: ص ۲۴۹ ـ ۲۵۰) و از آنان به کسب «اجازه» نائل آمد. (۳: ج ۲، ص ۱۰؛ ۱۸: ج ۳ص ۱۷۶) شاگردان فراوانی نیز نزد او دانش آموختند. (برای تفصیل، نک: ۳: ج ۲، ص ۱۱؛ ۱۰: ج ۲، قسـم ۲، ص ۷۷۷؛ ۶: مقدّمه، ص ۱۳ ـ ۱۴)

وی تألیفات فراوانی در اصول دین، تفسیر قرآن، حدیث، کلام، دورهٔ کامل فقه، اصول، تاریخ، ادبیّات، رجال، دعا و نجوم دارد که بالغ بر ۷۴ عنوان و بیش از یکصد مجلّد است. (برای تفصیل، نک: ۱۵: ج ۲، ص ۹۲ ـ ۹۷؛ ۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰ ـ ۲۵۱؛ ۱۱: ج ۲، ص ۳۲۷؛ ۲: ج ۴، ص ۲۶۲ ـ ۲۶۳) تفسیر او بر قرآن کریم به دو شکل ـ یکی مفصّل با عنوان صفوة التفاسیر و دیگری مختصر با عنوان الوجیز في تفسیر القرآن الکریم ـ است. (همان) مرحوم علّامه امینی در بحث «شُرّاح نـهج البـلاغه»، شـمارهٔ ۴۴، مـرحـوم

۱. در بیشتر منابع، این تاریخ به عنوان سال ولادت مرحوم شبّر آمده است؛ ولی کـحّاله بـه نـقل از دکـتر حسین علی محفوظ، سال ۱۱۹۲ را به عنوان سال ولادت شبّر ذکر کرده (۱۶: ج ۶، ص ۱۱۸، پانوشت ۱) که خلاف مشهور است.

سیّدعبدالله شبّر را صاحب دو شرح بر نهج البلاغه مـی‌شناساند. (۱: ج ۴، ص ۱۹۰) کتاب دایرة المعارف گونهٔ او نیز با عنوان «جامع المعارف و الأحکام» کتابی شبیه «بحارالأنوار» مرحوم علّامه مجلسی در اعتقادت، احکام و اخلاقیّات است.(۹: ج ۵، ص ۷۱؛ ۱۲: ج ۶، ص ۷۸) از این رو، مرحوم شبّر را در دوران خود «مجلسی ثانی» لقب دادند. (۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰؛ ۱۴: ج ۲، ص ۳۱۸) مدرّس تبریزی، نـمونه‌ای از دست خـطّ مرحوم شبّر را در ریحانة الادب چاپ کرده است. (۱۸: ج ۳، ص ۱۷۶)

مرحوم سیّدعبدالله شبّر در ماه رجب سال ۱۲۴۲ ق. در ۵۴ سالگی درکاظمین، وفات یافت و درکنار پدرش در رواق شریف کاظمین علیهما السلام در حجره‌ای معروف به خزینه، به خاک سپرده شد. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۸)

مرحوم محدّث نوری به نقل از دانشمند محقّق شیخ اسد الله کاظمینی، صاحب کتاب مقابس الانوار ـ که مردی بسیار دقیق و تیزهوش بود ـ نقل کرده که روزی به نزد سیّدعبدالله شبّر رفت؛ در حالی که ازکثرت تألیفات شبّر در شگفت بود. وی راز این امر را از مرحوم شبّر پرسید. او در پاسخ گفت: کثرت تألیفات من از توجّه امام همام موسی‌بن جعفر علیهما السلام است. شبی در خواب، آن حضرت را دیدم که به من «قلمی» داد و فرمود: بنویس! از آن تاریخ توفیق تألیف یافتم، و همهٔ تألیفات من از برکت آن قلم است. (۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰)

جالب توجّه است که این همه تألیفات وی درکنار دیگـر مشـاغل او از قـبیل زعامت و مرجعیّت شیعه، مراقبت بر زیارت قبور اهل بـیت علیهم السلام، تـدریس، قـضا، امامت جماعت و برآوردن نـیازهای مـردم بـوده است. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۸) یکـی از شاگردان وی با نام سیّد محمّدبن مال‌الله‌بن معصوم، رسالهٔ مفصّلی در شرح حال مرحوم شبّر در ۵ فصل نگاشته که نسخه‌ای از آن درکتابخانهٔ مرحوم شیخ آقا بزرگ طهرانی است. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۹) به عقیدهٔ رجالی بزرگ، مرحوم علّامه مامقانی، این کتاب برای تراجم احوال علما نگاشته نشده و کـتابی در عـلم رجـال است؛ ولی

جلالت قدر مرحوم شبّر و اینکه او با وجود اجتهاد و فقاهت، محدّث نیز بوده است،او را واداشته تا شرح حال آن مرحوم را بنگارد. (۱۷: ج ۲، ص ۲۱۲)

یکی از آثار چاپ نشدهٔ مرحوم سیّد عبدالله شبّر، فرهنگ واژگانی است به عربی در مفردات الفاظ قرآن و حدیث در ۳۰۰ برگ دو صفحه‌ای (= ۶۰۰ صفحه). این نسخهٔ خطّی به خطّ احمدبن احمدبن قاسم خلیفه و تاریخ نگارش آن روز دوشنبه ۲۳ رجب ۱۲۳۲ هجری است. تصویری از این نسخه به شمارهٔ ۳۵۹ به کوشش فاضل ارجمند، جناب سیّد احمد حسینی اشکوری، در مرکز احیاء التراث الاسلامی قم فراهم آمده است. نام کتاب در صفحهٔ نخست نسخهٔ خطّی «ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین» ضبط شده است؛ ولی در بسیاری از منابع[1] با عنوان «مطلع النیّرین في لغة القرآن و الحدیث أحد الثقلین» آمده است.

مؤلّف در صفحهٔ نخست اهمّیّت ثقلین را یادآور شده وگفته است: دربارهٔ واژگان این دو منبع مهم، کار شایسته‌ای صورت نگرفته است؛ به جز کتاب قلیل النظیر مجمع البحرین از مرحوم فخرالدین طریحی (درگذشتهٔ ۱۰۸۵ یا ۱۰۸۷ق). مرحوم شبّر افزوده است: درکتاب طریحی، غثّ و سمین و عاطل و ثمین گرد آمده است. از این رو، من کوشیدم تا حشو و زواید آن را بزدایم و فواید و فرایدی با همان تبویب، بر آن بیفزایم. (۵: برگ ۱) در این کتاب نیز مانند مجمع البحرین، آخرین حرف اصلی کلمه ملاک تقسیم و فصل بندی قرارگرفته است. برای نمونه، مادّهٔ «أدب» در کتاب الباء و «فلج» درکتاب الجیم آمده است. حروف آغازین موادّ هرکتاب نیز بر اساس شیوهٔ الفبایی است. برای نمونه کتاب الجیم از مادهٔ «أجج» آغاز و به مادهٔ «هیج» [= هاج] ختم می‌شود؛ بسان الصحاح جوهری و لسان العرب ابن‌منظور.

۱. از جمله، نک: ۱۹: ج ۲، ص ۲۵۱؛ ۹: ج ۲۱، ص ۱۵۷؛ ۷: ج ۱، مقدّمهٔ سیّدعلی شبّر؛ صفحهٔ ی، شمارهٔ ۵۱؛ ۴: ج ۱، ص ۱۵، مقدّمهٔ سیّد محمّد صادق صدر، شمارهٔ ۵۲.

مقایسه‌ای میان ویژگیهای دو اثر

۱. در ذیل برخی از موادّ کتاب، تمام مطالب مجمع البحرین بعینه و بی‌هیچ افزایشی تکرار شده است؛ از جمله موادّ زبب، زرب، زرنب، زغب و زلب در مجمع البحرین، ج ۲، ص ۷۸ ـ ۷۹که درکتاب شبّر، برگ ۶۰ ب آمده است.

۲. مرحوم شبّر برخی از موادّ کتاب مجمع البحرین را حذف کرده است؛ مثلاً مادهٔ أبب درکتاب الباء مجمع البحرین، ج ۲، ص ۵ آمده، ولی در ضیاء الثقلین حذف شده است.[1]

۳. مرحوم طریحی حروف معانی را به تفصیل، مورد بحث قرار داده و مباحث نحوی مربوط به آنها را با استشهاد به آیات، روایات، امثال و اشعار عربی مطرح کرده است؛ از جمله حرف «ب» (۸: ج ۱، ص ۴۲ ـ ۴۳)؛ حرف «و» و معانی گوناگون آن (همان: ج ۱، ص ۴۲۷ ـ ۴۲۸)؛ یا مباحث دیگر حروف مانند حرف «س» در سر مضارع برای معنی توسع (همان: ج ۱، ص ۲۱۱) که این مطالب درکتاب مرحوم شبّر نیامده است.

۴. داستانهای قرآنی به مناسبت، به تفصیل، در مجمع البحرین آمده است؛ مانند داستان حضرت سلیمان و ملکهٔ سبا در ذیل مادهٔ «سبا» در ج ۱، ص ۲۱۱ ـ ۲۱۲؛ ولی درکتاب مرحوم شبّر حذف شده است.

۵. مرحوم طریحی در ذیل بسیاری از موادّکتاب به اشعار عربی استشهاد جسته است؛ مثلاً در ج ۱، ص ۷۹ ذیل مادّهٔ «ثوا» به شعر اعشی؛ و در ج ۱، ص ۱۱۲ ذیل مادّهٔ «حوا» به شعر تأبّط شرّاً استشهاد کرده است که از مزایای کتاب محسوب می‌شود؛ ولی این مواد غالباً در ضیاء الثقلین مرحوم شبّر حذف شده است.

۶. گاه مرحوم طریحی مطلبی را با ذکر منبع آورده است؛ مثلاً در ذیل مادّهٔ «رجا» در ج ۱، ص ۱۷۶ مطلبی را از جوهری (صاحب الصحاح) و القاموس (اثر فیروز

---

۱. البتّه احتمال آنکه به هنگام استنساخ از قلم افتاده باشد، بعید نیست.

آبادی) آورده؛ ولی مرحوم شبّر مطلب را با تلخیص و بدون ذکر نام جوهری و القاموس، آورده است. (برگ ۱۸ الف)

۷. برخی اضافات نیز درکتاب ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین شبّر آمده است که در مجمع البحرین طریحی نیست؛ از جمله:

الف) در صفحهٔ نخست نسخه، در ذیل مادّهٔ «أبا» حدیث نبوی «**أنا و أنت یا عليّ أبوا هذه الأمّة**» بر مطالب مرحوم طریحی افزوده شده است.

ب) در ذیل مادّهٔ «بدا» (برگ ۵ الف) آمده که گاهی بدا به معنی محو، اثبات و نسخ است؛ سپس توضیح مباحث کلامی مربوط به آن به دیگر کتاب ارزشمند مؤلّف «مصابیح الأنوار في حلّ مشکلات الأخبار» ارجاع داده شده است.

ج) در ذیل مادّهٔ «حوا» (برگ ۱۳ الف) برخی مطالب لغوی آمده که افزون بر مجمع البحرین است: **الحِواء المکان الذي یحوي الشيء؛ أي: یضمّه و یجمعه؛ و الحواء بیوت مجتمعة من الناس علی ماء و الجمع أحویة.**

د) در ذیل مادّهٔ «خصا» (برگ ۱۴ ب) «خصیت الفرس» و معنایش آمده که در مجمع البحرین نیست.

مباحثی که در بالا بدانها اشارت رفت، برخی از وجوه اختلاف میان دو اثر بود که به اختصار و به عنوان نمونه، گفته آمد؛ بدان امید که در معرّفی کتاب ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین مرحوم سیّد عبدالله شبّر سودمند افتد.

منابع

۱. امینی نجفی، عبدالحسین احمد. **الغدیر فی الکتاب و السنّة و الادب**. تهران: دارالکتب الاسلامیّه، ۱۳۶۶ش.

۲. خوانساری، میرزا محمّد باقر موسوی. **روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات**. تحقیق: اسدالله اسماعیلیان. قم: ۱۳۹۱ق.

۳. حرزالدین، محمّد. **معارف الرجال. تصحیح: محمّدحسین حرزالدین**. قم: چاپ افست. ۱۴۰۵ق.

۴. شبّر، سیّدعبدالله. **حقّ الیقین فی معرفة اصول الدین**. مقدّمه: سیّدمحمّد صادق صدر. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۴ق.

۵. ـــــــــ **ضیاء الثقلین و مطلع النیّرین**. نسخهٔ عکسی شمارهٔ ۳۵۹. قم: مرکز احیای میراث اسلامی.

۶. ـــــــــ **ملخّص جامع المعارف و الاحکام فی الاصول و الحلال و الحرام**. قم: ۱۳۹۸ق.

۷. ـــــــــ **مصابیح الانوار فی حلّ مشکلات الاخبار**. تحقیق: سیّدعلی شبّر. قم: مؤسّسة النور للمطبوعات، ۱۴۰۷ق.

۸. الطریحی، شیخ فخرالدین. **مجمع البحرین**. تحقیق: السیّد احمد الحسینی، تهران: کتابفروشی مرتضوی. ۱۳۶۲ش.

۹. الطهرانی، آقا بزرگ. **الذریعة الی تصانیف الشیعه**. بیروت: ۱۴۰۳ق.

۱۰. ـــــــــ **الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة**. القسم الثانی. مشهد: چاپ افست. ۱۴۰۴ق.

۱۱. عواد، کورکیس. **معجم المؤلّفین العراقیّین فی القرنین التاسع عشر و العشرون**. بغداد: مطبعة الارشاد، ۱۹۶۹م.

۱۲. قمی، شیخ عبّاس. **سفینة البحار و مدینة الحکم و الآثار**. تحقیق: دارالاسوه للطباعة و النشر. تهران: ۱۴۱۴ق.

۱۳. ـــــــــ **الفوائد الرضویّه فی احوال علماء المذهب الجعفریّه**. بی جا و بی تا.

۱۴. ـــــــــ **الکنی و الالقاب**. قم: مطبعة العرفان، صیدا ۱۳۵۸ق. چاپ افست.

۱۵. الکاظمی، عبدالنبی. **تکملة الرجال**. تحقیق: سیّدمحمّد صادق بحرالعلوم. انوارالهدی، ۱۴۲۵ق.

۱۶. کحّاله، عمررضا. **معجم المؤلفین**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۷. المامقانی، عبدالله. **تنقیح المقال فی علم الرجال**. چاپ سنگی. نجف اشرف، ۱۳۵۰ق.

۱۸. مدرّس، میرزا محمّد علی. **ریحانة الادب**. تهران: ۱۳۶۹ش.

۱۹. نوری طبرسی، میرزا حسین. **دارالسلام فیما یتعلّق بالرؤیا و المنام**. ج ۲. تصحیح: سیّدهاشم رسولی محلّاتی و سیّد مهدی لاجوردی. شرکة المعارف الاسلامیّه. قم: المطبعة العلمیّه.